

ČESKÁ MODERNA NA POMEZÍ LITERÁRNÍCH DĚJIN A SROVNÁVACÍ TYPOLOGIE

CHRISTINA BALABANOVÁ

V české literární historii se pojem česká moderna tradičně vztahuje k devadesátým letům 19. století. Toto období má pro rozvoj české literatury a kultury, otevírajících se dynamicky různými směry moderním evropským proudům, zásadní význam. Zmíněný proces je provázen ostrými kritickými polemikami a zápasy mladé generace o nová hodnotová kritéria nejen v oblasti umění, ale také v sociální a politické sféře. Název moderna, se kterým se setkáváme i ve slovenské, chorvatské a srbské literatuře, je termínem středoevropské kulturní oblasti, označujícím modernistickou vzpouru konce 19. století. Ve své knize *Boje o nové směry v české literatuře 1880-1900* cituje Jan Máchal v této souvislosti slova modernisty J. S. Machara: "My mladí nemáme vlastně žádného společného jména. Jsou mezi námi realisté, dekadenti, symbolisté... Vrchlický nás nazval po Němcích 'moderna'." Dále Machar upřesňuje, že Hermann Bahr tak nazval mladou generaci v celé Evropě.¹ Ivan Slamíng² ve své studii *Verš chorvatské a srbské moderny* zpochybňuje sémantickou jasnost pojmu moderna ("neříká nic o vlastnostech literárních děl") a uvádí, že Chorvati a Srbové přejali tento pojem z Rakouska. Slavomír Wollman³ a anglický bohemista Robert B. Pynsent⁴ rovněž spojují původ názvu moderna se jménem Hermanna Bahra, mají však rozdílný vztah k jeho umělecko-obsahové a historické funkčnosti. Wollman obhájí užívání termínu moderna a zdůrazňuje přitom konkrétní historické spojení tohoto termínu s moderními směry ve středoevropských a slovanských literaturách (na rozdíl od historicky neurčitých pojmů modernismus nebo modernost) a rovněž fakt, že tento termín odpovídá stylovému synkretismu modernosti v těchto literaturách a charakteru komunikačních procesů v této kulturní sféře. Podle Wollmana slouží přejímání literárních termínů z jiných kulturních center eurocentristickému literárnímu modelu

¹ J. Máchal: *Boje o nové směry v české literatuře 1880-1900*, Praha 1926.

² I. Slamíng in *Komparativno proučavanje jugoslavenskih književnosti*, Zbornik radova (2) 1985.

³ S. Wollman in sb. *Moderna ve slovanských literaturách*, Praha 1988.

⁴ R. B. Pynsent: *Decadence, Decay and Innovation*, sb. *Decadence and Innovation (Austro-Hungarian Life and Art at the Turn of the Century)*, London 1989.

s jeho kritérii "světovosti" a "opožďenosti" literárního vývoje. Wollmanova stať *Moderna ve slovanských literaturách*⁵ byla publikována ve zvláštním tematickém čísle časopisu *Slavia* (1988). Toto číslo, s názvem *Slovanská literární moderna*, bylo věnováno X. sjezdu slavistů, na němž tým českých slavistů přednesl příspěvky o moderně v jednotlivých literaturách. Wollmanova stať má spíše charakter přehledu, ačkoli jejím cílem bylo vymezit – s odkazem na českou slavistickou tradici (Frank Wollman: *Slovesnost Slovanů*, 1928) – typologický reliéf slovanského modernismu. Historická fakta, s nimiž autor pracuje, vymezují hranice literárněhistorické syntézy na kulturní prostor mezi Vídní, Prahou, Záhřebem, Krakovem a Bratislavou. Procesy vzájemného propojení mezi literaturami "rakouských Slovanů" a střední Evropou (de facto územím Rakousko-Uherska) potom ve svém referátě na XI. sjezdu slavistů vyděluje jako "středoevropskou literární a kulturní strukturu". V této stati s názvem *Slovanské literatury ve střední Evropě* čteme: "Středoevropská moderna byla iniciativním mezinárodním jevem, zahájila svými činy onu změnu směru v evropském kulturním proudění, jež přináší ovoce ještě po stu letech."⁶

Pojem moderna tak, jak jej Wollman charakterizuje v prvním z uvedených textů z roku 1988, tedy získává svůj specifický literárněhistorický obsah prostřednictvím svého kontextuálního spojení se středoevropským kulturním regionem.

Jako zobecňující termín není pojem moderna, stejně jako pojem modernismus, schopen vyjádřit konkrétní vývojové tendence a Z. Pešat poukazuje na jeho relativitu a nejasnost. Jeho stať *Česká moderna* z citovaného sborníku *Moderna ve slovanských literaturách* zasluhuje pozornost pro Pešatovo rozlišování mezi pojmem modernost jako synonymem pro literární směry druhé poloviny osmdesátých a devadesátých let 19. století a mezi později vzniklým "kulturně-politickým útvarem", jak jej sám Pešat nazývá,⁷ to jest Českou modernou, sdružující autory stejnojmenného manifestu. Manifest České moderny není počátkem, jak vysvětluje Pešat, je kulminací procesů, které předcházely jeho vzniku. Tato časová disproporce působí potíže při periodizaci české literatury devadesátých let. Jinými slovy, Zdeněk Pešat zpochybňuje pojem česká moderna jako označení pro období moderních směrů v české literatuře posledního desetiletí 19. století. V české literární historiografii jsou motivy Z. Pešata známy a řídí se jimi klasifikace literárního materiálu v jejich textech. On sám je autorem literárněhistorického nástinu o zmíněném období v akademických *Dějínách*

⁵ Viz sb. *Moderna ve slovanských literaturách*, Praha 1988.

⁶ Viz *Česká slavistika* 1993 (České přednášky pro XI. mezinárodní sjezd slavistů).

⁷ Z. Pešat in sb. *Moderna ve slovanských literaturách*, Praha 1988.

české literatury 3 (1961), kde Česká moderna figuruje jako zvláštní kapitola neboli jako podobdobí literárněhistorického výkladu v oddíle Literatura odrazem krize buržoazní společnosti. Jan Máchal vyčleňuje období modernismu konce 19. století popisným názvem *Boje o nové směry v české literatuře 1880-1900*. Ani Arne Novák neuzívá pojmu česká moderna jako termínu periodizace. V osmdesátých letech narušuje tradici (i svou vlastní historiografickou praxi) František Buriánek a v *České literatuře první poloviny 20. století*⁸ prezentuje pojem česká moderna jako označení pro literaturu devadesátých let, aby zdůraznil její typologickou identitu s evropským moderním uměním konce 19. století.

Podstatnější je však v tomto případě fakt, že upřesněné vymezení, které zavádí Z. Pešat, je v rozporu s koncepcí S. Wollmana, jakož i celého sborníku, protože termín moderna se prosazuje jako slovanský literárněhistorický termín pro léta 1890-1918 a většinou vytlačuje z národních literárněhistorických klasifikací termín modernismus (například ruská moderna, polská moderna, bulharská moderna). Tak došlo k tomu, že pojem česká moderna má jinou funkci v národní literární rovině a jinou v rovině meziliterární – jestliže nemůže být literárním rozhraním moderních uměleckých forem a jevů v systému národní literatury, pak v systému slovanského literárního společenství nabývá významu literárněhistorického termínu pro procesy a jevy v období let 1890-1918. Takto vymezené období české moderny pak zahrnuje i postsymbolistické modernisty, generaci buřičů (Toman, Šrámek, Gellner, Dyk), generaci, kterou Eva Strohsová zase spojuje se zrodem moderny.⁹ Uvedený rozpor mezi historickou konkretizací a typologizací pojmu česká moderna (ač zůstává skryt v textu), staví do popředí otázku takové systemizace národních literárních faktů, která by umožnila jejich usouvztažnění s mezinárodním literárním modelem.

V koncepci sborníku *Moderna ve slovanských literaturách* je pojem moderna takřkajíc pozvednut na úroveň literární epochy, v jejímž rámci jsou typologizovány shodné procesy a jevy ve slovanských literaturách konce 19. a začátku 20. století. Tak se pojem moderna obsahově identifikuje s pojmem modernismus, jež užívá polská literární věda jako synonymum pro Mladé Polsko i jako komparatisticko-typologický termín – například ve sborníku *Modernismus ve slovanských literaturách (západních a jižních)* v redakci M. Bobrownické.¹⁰ Úvodní studie M. Bobrownické *Problematika modernismu ve slovanských literaturách* má charakter metodologický a

⁸ F. Buriánek: *Česká literatura první poloviny 20. století*, Praha 1981.

⁹ E. Strohsová: *Zrození moderny*, Praha 1963.

¹⁰ M. Bobrownická in sb. *Modernizm w literaturach słowiańskich (zachodnich i południowych)*, Wrocław 1973.

zabývá se principy typologizace slovanského modernismu ze synchronního i diachronního hlediska. Autorka pojednává období moderních proudů ve slovanských literaturách jako proces integrace do evropského vývojového modelu a nastoluje otázku modifikace a transformace evropských moderních směrů v národním uměleckém vývoji. Přitom oponuje tehdy populární teorii "urychlení opožděného" vývoje, která slouží literárnímu a kulturnímu europocentrismu. Polská komparativní koncepce typologického modelování slovanského modernismu má zásadní význam díky svému přínosu k literárněhistorické typologii české modernosti konce minulého století. Tato koncepce do velké míry koriguje českou literární historiografii, která pro toto esteticky a umělecky převratné období nedokázala nalézt syntézu, aby v různorodosti a pestrosti směrů, v rozporuplné koexistenci estetických a politických programů našla právě to umělecké novátorství, které přesáhlo hranici století. Bádání věnované poválečné umělecké avantgardě nejen v šedesátých letech, ale i v letech sedmdesátých jako by zastíňovalo historický význam jejich neméně avantgardních předchůdců z devadesátých let 19. století. O kontinuitě obou období píše Vratislav Effenberger: "Kritické boje devadesátých let patří tedy zcela dějinám formování a opodstatňování jejich vývojových vztahů, které už nadále mohou 'cizí podněty' nejen přijímat, lokalizovat a modifikovat, ale i rozvíjet v původně určených významech."¹¹

Polští slavisté z Krakova si všimají zvláště vnitřní periodizace literatury modernismu, vzájemných vztahů mezi jednotlivými směry (impresionismus, symbolismus, dekadence) a změn v žánrové struktuře, přičemž využívají svých bohatých zkušeností ze studia polského modernismu. Ve sborníku M. Bobrownické je česká literatura reprezentována dvěma články, v nichž se věnuje zvláštní pozornost dekadentům sdruženým kolem časopisu *Moderní revue*. Jde o články *Dekadence J. Karáska* a *H. Michelské a Role Moderní revue v utváření nového estetického vědomí v Čechách* Z. Niedziely. Niedzielova monografie, která vyšla nedlouho potom, potvrzuje orientaci patrnou již v citovaném článku, totiž záměr aktualizovat umělecký význam "potlačovaných" a nedoceňovaných tendencí (stránek nebo součástí) literárního fenoménu Česká moderna. Ve své práci *Vývojové směry české modernistické poezie konce 19. století*¹² Niedziela typologizuje český modernismus let 1890-1900 a vyděluje tři dominantní směry: dekadenci, impresionismus a symbolismus. Svým hodnocením dekadence a role časopisu *Moderní revue* v "revizi tehdejšího modelu české literatury" a jejího zaujetí pro exis-

¹¹ V. Effenberger: *Realita a poezie (K vývojové dialektice moderního umění)*, Praha 1969.

¹² Z. Niedziela: *Kierunki rozwojowe czeskiej poezji modernistycznej schyłku XIX wieku*, Wrocław 1974.

tenciální témata a problémy, jež se staly aktuálními v kultuře a literatuře 20. století, jakož i "přehodnocením" vývojových dominant tohoto období (realismus je vynechán) vstupuje Niedziela do polemiky s českými literárními historiky. Vůči tradičním národním představám totiž vystupuje provokativně se změněnou metodologickou optikou, zahrnující mimo jiné i mechanismus srovnávání. Při charakterizování specifiky českého modernismu ve slovanském literárním kontextu Niedziela zdůrazňuje, že modernismus mění model české literatury do takové míry, že se tato literatura díky své vnitřní diferencovanosti a otevřenosti vůči evropským a světovým proudům staví naroveň nejvyspělejšími evropským literaturám. V této souvislosti se Niedzielova práce dotýká problémů, které se v té době i později stávají aktuálními v hodnoceních dalších zahraničních bohemistů – mám na mysli především tezi anglického bohemisty Roberta B. Pynsenta o české dekadenci jako vzoru evropského fin de siècle. V osmdesátých letech R. B. Pynsent svou tezi rozpracoval na širším komparativním základu středoevropského literárního regionu, který zahrnuje literatury mnohonárodního Rakousko-Uherska. Jde tedy o slovanskou přítomnost ve středoevropské kulturní sféře, takovou přítomnost, která modifikovala evropskou literární typologii; jde o rakouskou střední Evropu jako o specifické literární společenství.

Musíme však poznamenat, že Z. Niedziela pohlíží na rakouskou kulturní sféru ne jako na kulturní centrum, které svým specifickým způsobem transformuje evropský vývojový model, ale jako na kulturně provinciální sféru Evropy, která je překážkou přirozenému zapojení malých národů, které drží v područí, do evropského literárního procesu. Přiklání se k tezi o "malých národech" ve střední Evropě (a to jsou především slovanské národy postrádající politickou samostatnost), jejichž příbuzné historické osudy modelují shodným způsobem i jejich literatury. To je teze, kterou zastává srbský komparatista Z. Konstantinović,¹³ mluví-li o přechodném (spojovacím) charakteru středoevropského literárního systému. Podstatné v tomto případě je, že při typologizaci slovanského modernismu polská slavistika a bohemistika (zde je třeba poukázat na koncepční přínos J. Magnuszewského¹⁴) vyjmenovává specificky literární příznaky českého modernismu, klade důraz na národní svébytnost v estetickém plánu a přitom zbavuje slovanské literární styky tradičně slavjanofilských a politických východisek. To znamená, že se ze specificky literárního a kulturního vývoje slovanských národů odstraňuje nivelizační funkce ideologie. Zvláštní pozornost věnuje Niedziela časopisu *Moderní revue*, J. Karáskovi a A. Procházkovi a vyme-

¹³ Z. Konstantinović: *Uvod u usporedno proučavanje književnosti*, Beograd 1984.

¹⁴ J. Magnuszewski: *Problem modernizmu w literaturach Słowian zachodnich a południowych, Z polskich studiów slawistycznych*, seria 4.

zuje dekadenci jako umělecký směr. Souběžné studium obou jmenovaných sborníků (českého a polského) věnovaných slovanskému literárnímu modernismu ukazuje rozdíly v přístupu, které lze definovat i jako pohled "zevnitř" a pohled "zvnějšku". Pohled zevnitř můžeme charakterizovat nejstručněji tím, co český historik Jiří Rak definoval v sérii článků v časopise Tvar z roku 1993 jako "české stereotypy, legendy a mýty".

Frank Wollman, autor srovnávacích dějin slovanských literatur na principu základních směrů a žánrů, chápe českou dekadenci jako těžko vysvětlitelný jev v literatuře, která žije ještě ideami obrození, v literatuře "v zemi, kde scházely všechny tradice pro tyto aristokratické –ismy". A Jan Máchal a Frank Wollman při systemizování údajů o moderních směrech devadesátých let konstatují, jak rychlým tempem česká literatura synchronizuje svůj vývojový rytmus s Evropou, mění svou uměleckou strukturu, vnitřně se diferencuje, ve vztahu a prostřednictvím vztahu s cizími podněty vytváří hodnoty, které jí přivádějí na přední místo mezi slovanskými literaturami. Ani jeden z nich však nedokáže spojit českou dekadenci s českými sociokulturními podmínkami, hodnotí je (i když různým způsobem) jako čistě vnější, napodobující gesto, a nikoli jako "organický" umělecký jev. Wollman se řídí nepřenosnou specifikou slovanského uměleckého myšlení, když píše, že dekadence "je u Slovanů více než na Západě pózou, záhy překonanou". Máchal ji zase chápe jako úpadkové umění, jemuž nestačí mravní a sociální ideály. Řídí se kritickým hodnocením F. X. Šaldy, který z pozic své "estetiky syntetismu" a svého etického individualismu kritizuje české dekadentské projevy egocentrického individualismu.

V uvedených příkladech je česká literární dekadence charakterizována ve vztahu k nadnárodnímu celku – ke slovanským literaturám nebo k modelu vyspělých evropských literatur (v Šaldově hodnocení je to literatura francouzská).

Evropský kontext české symbolistně-dekadentní literatury spojený s recepční orientací a kulturní politikou časopisu *Moderní revue* se pro českou literární vědu stal aktuálním v sedmdesátých a v osmdesátých letech. V té době je zřetelná snaha o revizi místa dekadentů okolo *Moderní revue* v dynamických procesech vnitřního diferencování a komunikativního přeorientování literatury konce 19. století v literárněhistoricky zaměřených pracích J. Meda a B. Svozila. Odrážejí se v nich dva přístupy literárněhistorické typologizace devadesátých let 19. století: na jedné straně (u Svozila)¹⁵ koexistence mnoha vývojových proudů (realismus, impresionismus, dekadence, symbolismus), které nesou ve stejné míře znaky modernosti,

¹⁵ B. Svozil: *V krajinách poezie (Realismus, impresionismus, dekadence, symbolismus)*, Praha 1979.

nemohou však být definovány souhrnným pojmem, na straně druhé (u Meda)¹⁶ vydělování symbolistně-dekadentního směru jako závažné vývojové tendence. Tato dvě hlediska prakticky konfrontují nepřenositelnou národní specifikou českého modernismu s jeho invariantní přenosností ve smyslu souvztažnosti meziliterární roviny. Medův přístup "vstupuje do dialogu" s pohledem "zvnějšku" (v tomto případě s pohledem Z. Niedziely a polských bohemistů a s typologií české dekadence předkládanou R. B. Pynsentem). Jeho cílem je oddělit dekadenci jako literárněhistorický fenomén poslední čtvrtiny 19. století od jeho ahistorického spojování s určitým typem pojetí světa, které zdůrazňuje úpadkový charakter tohoto jevu. J. Med definuje dekadenci jako literární směr prostřednictvím jejího vztahu k symbolismu, ukazuje na společné momenty ve vztahu umění-skutečnost, subjekt-objekt, v oblasti výrazových prostředků. Umělecké specifikum dekadence je charakterizováno "jako jistá vyhraněná modifikace symbolismu, absolutizující výchozí symbolistické principy". Přístup J. Meda nastínil novou metodologickou perspektivu literárněhistorické syntézy devadesátých let 19. století, která však v praxi zůstává nerealizována v celistvějším textu nebo monografické studii. V roce 1991 vychází *Česká literatura na přelomu století* – kolektivní práce typu literární historie období moderny, v níž je J. Med autorem oddílu věnovaného symbolistně-dekadentní literatuře spojené s Moderní revuí. Tato práce je určitým přehledem literární a umělecké "nasyćenosti" daného období, jeho stylové rozmanitosti, koexistence různorodých (a protichůdných) proudů, škol a směrů. Toto období je "rozdřobeno" i co do badatelských témat a přístupů jednotlivých autorů, což narušuje sepětí mezi autory a díly a procesy a tendencemi, které vytvářejí nový model literatury.

Vydělení symbolistně-dekadentní literatury (v Medově práci) nutně přináší problém evropského kontextu, nebo přesněji evropské kulturní tradice tohoto jevu a programu Moderní revue. Jako model ke srovnávání (přirovnávání) Med použil francouzskou literaturu, vzhledem k její aktivní recepci na stránkách Moderní revue. Věnuje pozornost i recepci a vlivu filozofie Nietzscheho a Schopenhauera, severským literaturám i literatuře anglické atd. Evropský kontext se ukazuje být velmi širokým horizontem a fakta ukazují na mnohostrannou recepci, v níž se umělecké prvky a filozofické ideje prolétají, transformují se a vytvářejí tak kulturní semiosféru české modernosti (modernismu) a její antitraditionalistickou formu – a to

¹⁶ J. Med: Jaroslav Vrchlický a česká literární dekadence, *Česká literatura* 1974, č. 6; Symbolismus – dekadence, *Česká literatura* 1985, s. 119-126; K interpretaci symbolismu u Otokara Březiny, *Slavia* 1989, č. 1-2; Česká symbolistně-dekadentní literatura, in *Česká literatura na přelomu století* (M. Červenka – P. Čornej – J. Janáčková – J. Med – Z. Pešat), Praha 1991.

je platforma Moderní revue. Ačkoli, jak tvrdí Med, dekadenti kolem Moderní revue nemají vlastní literární program, jejich sociální a umělecký nonkonformismus může být definován v systému principů – v jednotě estetických idejí a uměleckých forem. Autor sám uvádí některé principy symbolistně-dekadentní literatury na základě teoretických názorů J. Karáska a A. Procházky.

Studie J. Meda, kde literární fakta zjevně ještě nejsou zvládnuta teoreticky, aktualizuje problém, který je implicitně přítomen v pracích o českém modernismu, včetně tradičních pojetí české literární historiografie.

Rozpor v táboře modernistů, který nejvýrazněji propukl v Šaldově polemice s dekadenty, přivádí literárního historika k otázce existence dvou koncepcí modernosti v české literatuře a interpretace této modernosti k evropskému uměleckému procesu na přelomu 19. a 20. století. Český fin de siècle má dvoumodelovou strukturu. Použijeme-li terminologie Magnuszewského, je tato struktura vyjádřena napětím mezi angažovaným modelem umění (zde je Šaldův "syntetismus") a autonomním modelem (antitradicionalismus a estetismus dekadentů kolem Moderní revue).

Tuto literárněhistorickou perspektivu obsahuje badatelský přístup R.B. Pynsenta. Ten přistupuje k literární dekadenci způsobem pro českou literární historiografii a komparatistiku netradičním. Řekla bych, že jeho způsob interpretace je provokativní, neboť přívlastek "originální" je nedostatečný pro vyjádření smělosti, s níž přehodnocuje literárněhistorický význam dekadence, s níž předkládá vlastní dedukce o české kultuře a národním charakteru.

Pynsentova koncepce zasluhuje zvláštní pozornost – zde pouze načrtnu některé zásadní momenty jeho novátorství. Nejdříve bych chtěla připomenout, že badatelský zájem anglického bohemisty o českou dekadenci vznikl již dosti dávno (jeho první práce o Stirnerovi a o cestě české dekadence je z roku 1971) a předcházel oživení zájmu české literární vědy o tento jev (v sedmdesátých a v osmdesátých letech hledali J. Med a B. Svozil nový přístup k jeho typologizaci v jednotě sociálního a estetického fenoménu). Ve svých studiích a esejích o české dekadenci v posledních šesti letech (*Decadence, Decay and Innovation*¹⁷ a *The Decadent Nation: The Politics of Arnošt Procházka and Jiří Karásek ze Lvovic*¹⁸) Pynsent staví literárněhistorický syžet české dekadence do paradigmatu rakousko-uherské kultury konce století, přičemž koriguje představu o jeho marginalitě a epigonství. Definuje dekadenci jako styl v jednotě filozofických a uměleckých prvků

¹⁷ Viz R. B. Pynsent: *Decadence, Decay and Innovation*, sb. *Decadence and Innovation (Austro-Hungarian Life and Art at the Turn of the Century)*, London 1989.

¹⁸ Sb. *Intellectuals and the Future in the Habsburg Monarchy (1890-1914)*, London 1988.

a v opozici vůči modernismu (respektive vůči české moderně): podle autora vytvářejí dekadenti autonomní model umění, zatímco modernisté hledají lék proti hodnotové krizi. Jinými slovy – zatímco modernismus se spojuje se sociálním pokrokem a sociálními revolucemi, nonkonformistické gesto dekadentů přináší současnou skepsi k možnostem technizované společnosti.

Pynsent rozvíjí svou typologii dekadence na širokém srovnávacím základě, vyděluje přitom rakousko-uherskou oblast jako svého rodu generátor idejí, které formují myšlení evropského člověka 20. století. Kulturní prostor mnohonárodního Rakousko-Uherska se představuje jako koherentní celek, v němž jsou západoevropské umělecké a kulturní impulsy modifikovány a transformovány do nového jazyka uměleckých forem. Pynsentovou zásluhou je, že odhaluje integrující principy rakousko-uherského kulturního a literárního společenství a vedoucí roli české literatury v tomto procesu.